

Arm aan rijken? De omvang van stedelijke elites en middengroepen naar inkomen en beroepsniveau

Ries van der Wouden

Dr. H.C. van der Wouden is politicoloog en werkt als programmacoördinator 'grote steden' en 'openbaar bestuur' bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. Hij is (mede)auteur van *Stad zonder horizon* (1997) en *De beklemd stad* (1996), en redacteur van *De stad op straat* (1999).

Adres: SCP
Postbus 16164
2500 BD Den Haag
T (070) 340 74 66
E-mail: wouden@scp.nl

Samenvatting

Een eeuw geleden was de welvaart van de stedelijke elite en de burgerij duidelijk zichtbaar in de groei van culturele instellingen en de stedenbouwkundige verfraaiing van de stad. Die situatie is radicaal veranderd. In vergelijking met Nederland als geheel zijn nu de middelste inkomens- en beroepsgroepen in alle grote steden ondervertegenwoordigd. Voor de hoogste inkomensgroep wisselt het beeld daarentegen van stad tot stad. De hogere beroepsniveaus zijn in alle grote steden oververtegenwoordigd. De inkomens van de bevolking zijn echter niet meer zo belangrijk voor de stad als een eeuw geleden, toen de inkomsten van het stadsbestuur grotendeels waren gebaseerd op lokale belastingen. De stad kan tegenwoordig rijk worden van haar bezoekers: pendelaars, recreanten en toeristen. Het verband tussen de welvaart van de stadsbevolking en het stedelijk klimaat is tegenwoordig veeleer te vinden in die leefstijlen, die het draagvlak vormen van het cultureel klimaat in de stad.

1 Inleiding

Een eeuw geleden was de welvaart van de elite en de gegoede burgerij overal in de stad zichtbaar. Met name in Amsterdam is na de economische bloei vanaf de jaren zeventig van de negentiende eeuw veel privaat kapitaal aangewend om de openbare ruimte te verfraaien, de wetenschap te bevorderen en culturele instellingen op te richten. Het Concertgebouw, Artis en het Vondelpark zijn bekende voorbeelden van de inzet van particulier initiatief en van privé-kapitaal om de culturele status van de stad te vergroten (Bank 2000; Wagenaar 2000). Maar ook in de aanvangperiode van de sociale woningbouw speelde de stedelijke elite een belangrijke rol, zoals de studie van Len de Klerk over Rotterdam laat zien (De Klerk 1998). De welstand van de stad hing voor een belangrijk deel af van de rijkdom van de stedelijke elite. Dat gold niet alleen in directe zin, zoals blijkt uit de genoemde initiatieven tot stadsverfraaiing, maar ook in indirecte zin, doordat de gemeentelijke inkomsten voor een belangrijk deel afhankelijk waren van lokale belastingen. Rijke inwoners betekenden voor de gemeente hogere inkomsten.

Die situatie is radicaal veranderd. De elite en de middengroepen zijn zo langzamerhand onderver-

tegenwoordigd in de bevolking van de grote steden, zo is althans de veronderstelling. Die veronderstelling staat in dit artikel centraal. Alvorens een overzicht te geven van de inhoud van dit artikel, is het nodig uiteen te zetten in welke betekenis 'elite' en 'middengroepen' hier zullen worden gebruikt. Begrippen als 'elite', 'middenklasse' (dan wel het neutralere 'middengroepen') en 'onderklasse' zijn voor verschillende interpretaties vatbaar, en omvatten in de wat bredere zin economische, sociale en culturele aspecten. Over deze onderwerpen is een reeks van theoretische publicaties beschikbaar, zoals elders in dit themanummer is te zien. In dit artikel zijn de operationalisaties van deze klassen- en statusbegrippen beperkt tot enkele sociaal-economische categorieën, te weten die van de inkomenscategorieën en die van de beroepscategorieën. Uitgangspunt bij die keuze was, dat er voor deze operationalisaties gegevens beschikbaar waren over een aantal jaren én op het ruimtelijk niveau van de grote steden en hun regio. Dat laatste is nodig, omdat aan de huidige situatie van de grote steden op het gebied van inkomen en welvaart een complexe ruimtelijke demografische en economische dynamiek ten grondslag ligt, die samenhangt met de regionale werking van de woningmarkt en de arbeidsmarkt. De huidige positie van de elite en de middengroepen in de steden kan voor een groot deel worden verklaard door de selectieve migratie van en naar de steden en door de transformatie van de stedelijke economie naar een postindustriële economie, zo luidt het uitgangspunt van dit artikel. Die twee verklaringsgronden keren in de hiernavolgende paragrafen terug.

Historisch gesproken is de eerste verklaringsgrond voor de relatieve achteruitgang van de grootstedelijke rijkdom de suburbanisatie, die vanaf de jaren zestig een grote omvang kreeg. De suburbanisatie was zeker in de beginfase een demografische trend, die vooral door de hogere inkomensgroepen werd gedragen. Later kwamen daar ook de middeninkomens bij. Zij verlieten de steden, en hun plaats werd grotendeels ingenomen door groepen met lagere inkomens, niet zelden van allochtone afkomst. In paragraaf 2 worden deze trends besproken. De resultante van deze demografische dynamiek is te vinden in paragraaf 3, waar een vergelijking wordt gemaakt tussen de inkomensverdeling van de vier grote steden in de Randstad en die van

Nederland als geheel. Een andere factor die van invloed is op de positie van de elite en middengroepen in de stad is de verandering van de grootstedelijke economie van een industriële economie in een postindustriële. Dat deze ontwikkeling heeft plaatsgevonden en nog steeds plaatsvindt is onomstreden de gevolgen voor de stedelijke samenleving zijn dat niet. Het debat daarover vormt het onderwerp van paragraaf 4 van dit artikel.

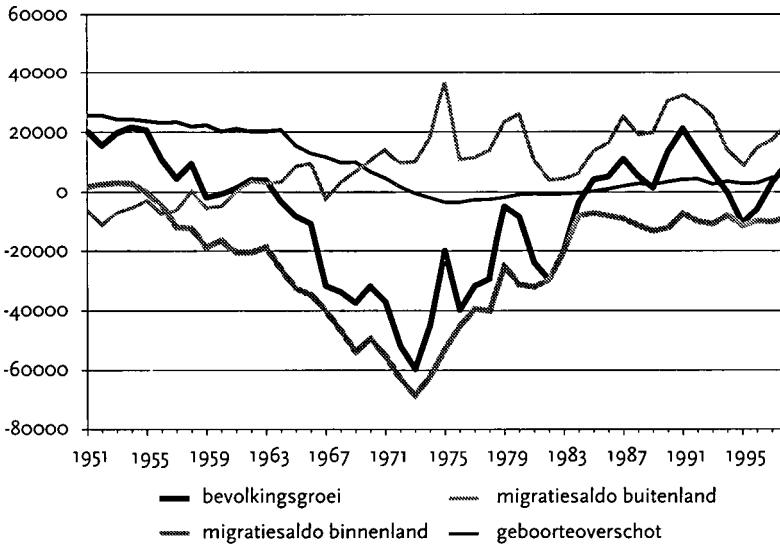
Maar ook het verband tussen de welvaart van de bevolking en het economisch wel en wee van de steden, dat een eeuw geleden nog zo evident was, is minder direct geworden. De staat heeft een belangrijk deel van de financiële zorgen van de stad overgenomen. De Nederlandse stad kan meer dan voorheen en veel meer dan bijvoorbeeld haar Amerikaanse evenknie inkomsten ontleen aan de staat. Door de groei van de mobiliteit zijn bovendien naast de bewoners de bezoekers van de stad een belangrijke factor in de stadseconomie geworden. Een stad kan rijk worden van haar bezoekers. Deze complexe relatie tussen de bronnen van de stedelijke welvaart, de staat en de mobiliteit vormt het onderwerp van de afsluitende paragraaf van dit artikel.

2 Demografische dynamiek: suburbanisatie en selectieve migratie

De ruimtelijke verdeling van welvaart over stad en land is door de enorme naoorlogse groei van de mobiliteit sterk veranderd. De verminderde noodzaak om dichtbij de werkplek te wonen leidde tot een uittocht van de steden naar kleinere gemeenten in hun omgeving. Deze suburbanisatie nam in de jaren zestig en zeventig grote vormen aan. Het proces van suburbanisatie is in de Nederlandse onderzoeksliteratuur goed gedocumenteerd, en behoeft hier daarom niet in extenso te worden beschreven (Jobse, Kruythoff en Musterd 1990; Van der Cammen en De Klerk 1999). In figuur 1 zijn de bevolkingsbewegingen rond de vier Nederlandse grote steden weergegeven. Dat gebeurt door de ontleding van de grootstedelijke bevolkingsgroei in drie componenten: het binnenlands migratiesaldo, het buitenlandse migratiesaldo en het geboorteoverschot. Niet in de figuur weergegeven is de vierde component van de stedelijke bevolkingsgroei: de veranderingen in het stedelijk grondgebied.

In figuur 1 is het binnenlands migratiesaldo indicatief voor het niveau van de suburbanisatie.

Figuur 1: Bevolkingsgroei, migratiesaldi en geboorteoverschot in de vier grote steden, 1951-1998

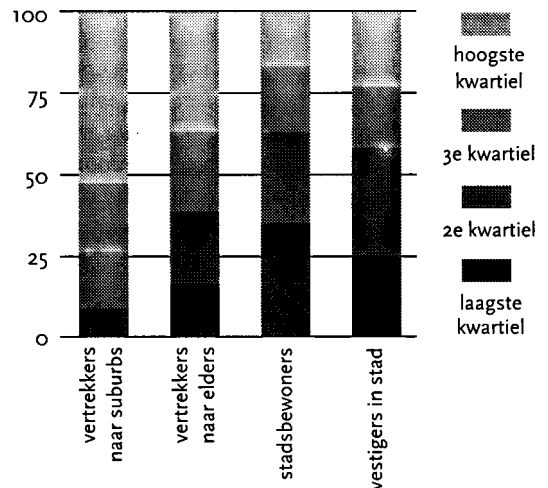

Vanaf het begin van de jaren zestig wordt dit saldo steeds negatiever, na 1973 (oliecrisis) vermindert het tempo van de suburbanisatie. In topjaar 1973 verliet bijna 6% van de bevolking de vier grote steden. Dat migratietempo zou betekenen dat in principe de gehele stedelijke bevolking ruim binnen het tijdsbestek van één generatie vervangen kan worden. De bewegingen van het buitenlands migratiesaldo worden goeddeels bepaald door het niveau van de immigratie van allochtonen naar de steden, althans vanaf de jaren zestig toen de stroom van emigranten naar het buitenland afnam en vervolgens op een relatief laag peil bleef. De piek in 1975 in het buitenlands migratiesaldo is het gevolg van de Surinaamse onafhankelijkheid. Zoals uit de figuur is af te lezen, speelt vanaf de jaren zeventig het geboorteoverschot nauwelijks meer een rol bij de bevolkingsgroei van de vier grote steden.

De (niet in de figuur opgenomen) afzonderlijke migratie- en groeipatronen van Amsterdam, Rotterdam en Den Haag lijken zeer sterk op elkaar. Alleen de migratiepatronen van Utrecht wijken enigszins af. Het binnenlands migratiesaldo van de gemeente Utrecht vertoont veel later een sterk negatieve daling dan dat van de drie andere gemeenten: niet vanaf het begin maar vanaf het einde van de jaren zestig. Dientengevolge is de bevolkingsgroei in Utrecht pas vanaf 1970 negatief, terwijl dit in de andere steden al voor 1965 het geval was.

De inkomensverhoudingen in de vier grote steden zijn door de migratiebewegingen sterk beïnvloed, en wel vanwege het selectieve karakter van de verschillende migratiestromen. Kort gezegd was het inkomen van degenen die de stad verlieten doorgaans beduidend hoger dan dat van degenen die er bleven of er zich vestigden. Figuur 2 laat de inkomensverhoudingen voor de verschillende migratiestromen van en naar de vier grote steden zien.

Figuur 2: Migratie van en naar de vier grote steden naar inkomenskwartiel, 1993 (in procenten)

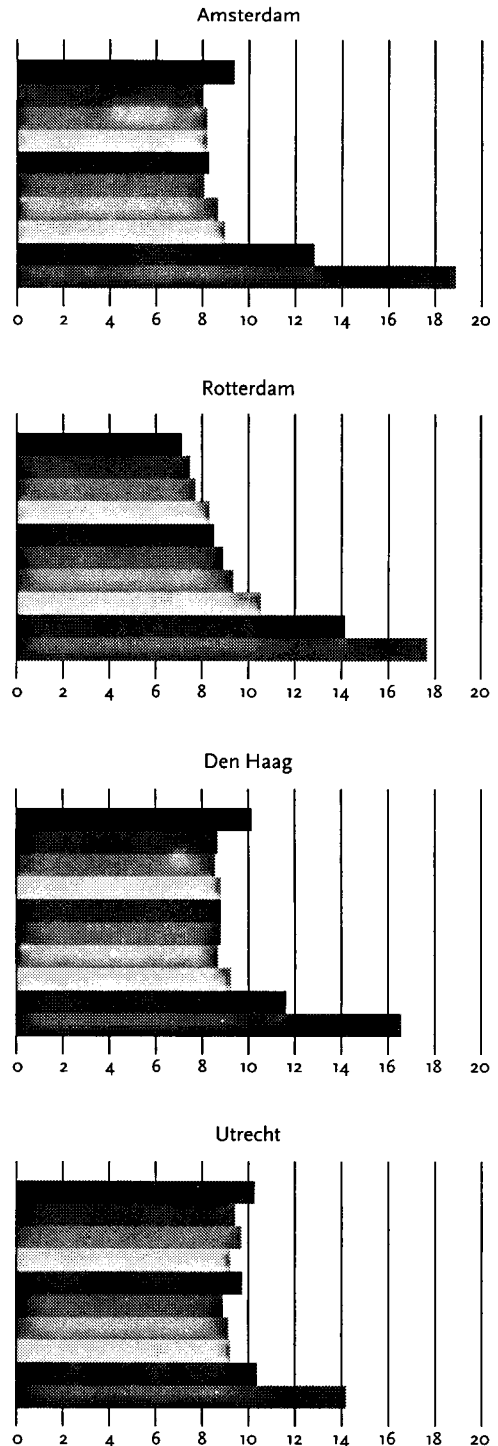

De selectiviteit naar inkomen van de migratiestromen rond de vier grote steden is duidelijk. Onder de vertrekkers zijn de hogere inkomens oververtegenwoordigd, het meest onder de vertrekkers naar de suburbane gebieden rond de stad. Onder degenen die in de steden wonen of kwamen wonen, zijn daarentegen de lagere inkomensgroepen oververtegenwoordigd. Bij vestigers is dat in iets mindere mate het geval dan bij degenen die al in de stad woonden (zie verder: Van der Wouden 1996, 26-31). Omdat de grote steden met hun universiteiten en hogescholen altijd al studenten 'importeerden' en gediplomeerden met goede posities op de arbeidsmarkt 'exporteerden', is een zekere mate van selectiviteit naar inkomen in de migratiestromen rond de steden niet ongewoon. De afgelopen decennia was de selectiviteit echter zo groot, dat de inkomens van de stadsbewoners beduidend lager zijn dan die in de suburbane gebieden rond de stad. Bovendien heeft de selectieve migratie gezorgd voor een verandering van de inkomensverdeling in de steden. Die onderwerpen komen in de volgende paragraaf aan de orde.

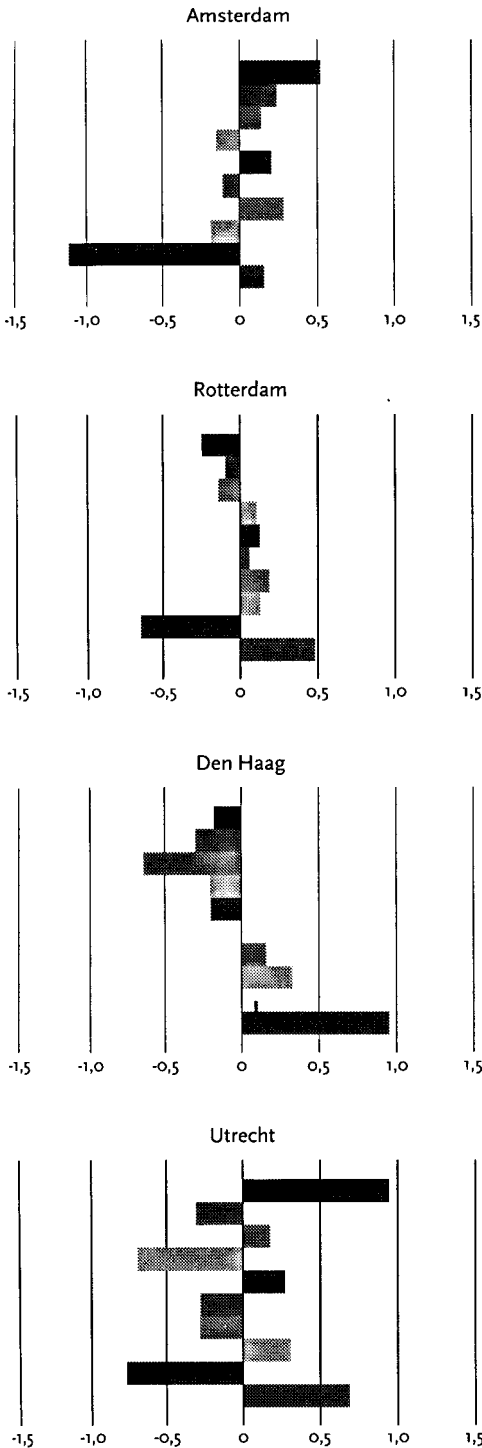
3 Inkomensverdeling in de grote steden

Welke gevolgen heeft de selectieve migratie gehad voor de aanwezigheid van de groepen met hogere en middeninkomens in de steden? In figuur 3 wordt de verdeling van de besteedbare inkomens van huishoudens in de vier grote steden over 10%-groepen (decielen) in 1997 weergegeven. De grenzen van de decielen zijn zodanig gekozen, dat elk deciel precies 10% van de Nederlandse huishoudens omvat. In de figuur wordt dus steeds de verdeling van inkomensgroepen in een stad vergeleken met die in Nederland. Gekozen is voor het door het CBS ontwikkelde 'gestandaardiseerd besteedbaar huishoudeninkomen', dat corrigeert voor verschillen in huishoudenssamenstelling. Daardoor wordt het welvaartspeil in de steden (met relatief veel eenpersoonshuishoudens) beter vergelijkbaar met dat van Nederland als geheel. In de figuren zijn de inkomensdecielen steeds van boven naar beneden geordend: de bovenste balk geeft voor elke stad de relatieve omvang van het hoogste deciel aan, en zo verder naar het laagste deciel onderaan.

Figuur 3: 10%-groepen gestandaardiseerd besteedbaar huishoudeninkomen, 1997 (in procenten)

Figuur 4: Toe- en afname 10%-groepen gestandaardiseerd besteedbaar huishoudeninkomen, 1994-1997 (in procentpunten)

Voor de lagere inkomensgroepen laat de figuur een bekend patroon zien. Zij zijn in de steden oververtegenwoordigd, en die oververtegenwoordiging is groter naarmate de stad groter is. Dat heeft uiteraard te maken met de aanwezigheid van veel uitkeringsgerechtigden in de grote steden (huishoudens van uitsluitend studenten zijn in deze statistiek niet opgenomen, dus die vertekenen het inkomensbeeld niet). Middeninkomens zijn in alle steden ondervertegenwoordigd, in Utrecht het minst. Voor de hogere inkomens verschilt het beeld van stad tot stad. Rotterdam kent een piramidale inkomensopbouw: het aandeel van de groep neemt af naarmate het inkomen toeneemt. In Amsterdam, Den Haag en Utrecht is het aandeel van het hoogste inkomensdecil daarentegen hoger dan dat van de decielen daaronder. In de laatste twee steden zelfs iets meer dan 10%, dus boven het Nederlands gemiddelde. Aan de hand van deze inkomensverdelingen kan dus zeker worden vastgesteld dat er in de grote steden sprake is van een ondervertegenwoordiging van de middengroepen in vergelijking met Nederland als geheel. Voor de elite, als we tenminste de omvang van het hoogste decil als inkomensmaat van de elite nemen, geldt dat ook voor Amsterdam en Rotterdam, maar niet voor de andere twee steden.

Van belang is echter ook de dynamiek van de inkomensontwikkeling: welke groepen nemen af en welke toe? Die informatie is te zien in figuur 4, waarin de toe- of afname van de verschillende inkomensgroepen in de vier steden in 1997 ten opzichte van 1994 wordt weergegeven.

Bij de interpretatie van deze veranderingen is enige voorzichtigheid geboden. Het betreft immers een relatief korte periode, en de vergelijking is daarom gevoelig voor incidentele schommelingen. Bovendien gaat het hier om relatieve veranderingen, en niet om absolute. De indeling in 10%-groepen is voor beide jaren afgeleid van die van Nederland als geheel, en veranderende inkomensverhoudingen in Nederland kunnen derhalve het beeld in de vier steden beïnvloeden. Maar tegelijkertijd biedt dit een goed uitgangspunt voor vergelijkingen: een afname van hogere inkomensgroepen (zoals in Den Haag) betekent dat de positie van deze stad ten opzichte van Nederland als geheel is verslechterd. Daarmee is ook tegelijkertijd de stad genoemd die op alle inkomensniveaus het duidelijk-

ste patroon vertoont. Den Haag had traditioneel altijd een relatief grote welvarende groep onder de bevolking, maar de stad is die positie aan het kwijtraken. Verder is het contrast tussen Amsterdam en Rotterdam bij de hogere inkomens opvallend. Waar in Amsterdam sprake is van een groei van de drie bovenste decielen, nemen zij in Rotterdam juist (in lichte mate) af. Het beeld in Utrecht is wisselend. Als van de veronderstelling wordt uitgegaan dat de sterke groei van het hoogste deciel ten koste is gegaan van het negende deciel, dan lijkt het patroon enigszins op dat van Amsterdam. Was er bij de inkomensverdelingen uit figuur 3 nog enigszins sprake van een algemeen patroon van de vier steden (oververtegenwoordiging van lage inkomens, ondervertegenwoordiging middeninkomens), bij de veranderingen tussen 1994 en 1997 is dat nauwelijks het geval. Bij de dynamiek van de inkomensverdeling is daarom een afzonderlijke analyse van de steden een vereiste.

De suburbanisatie van hogere en middeninkomens heeft niet alleen de inkomensverdeling in de stad beïnvloed, maar ook en vooral de inkomensverdeling tussen de steden en de suburbane regio. Er zou een scheve ruimtelijke verdeling van inkomens zijn ontstaan tussen stad en omgeving. In tabel 1 is te zien dat dat inderdaad het geval is.

De gemiddelde besteedbare inkomens in de vier steden liggen onder het peil van dat van Nederland (dat in de tabel op 100 is gesteld) en van de regio. De gegevens over de 'regio zonder stad', die een belangrijk deel van de suburbane woongebieden rond de steden bevatten, laten zien dat in deze gebieden de besteedbare inkomens relatief hoog zijn. Daarbij moet dan nog bedacht worden, dat belangrijke suburbane gebieden buiten de directe stadsregio vallen. Dat geldt bijvoorbeeld voor Het Gooi en de Vechtstreek, die binnen 'forensafstand' van

Utrecht en Amsterdam liggen en die de gebieden met de hoogste inkomens van Nederland zijn. Dit alles bevestigt het beeld dat reeds in figuur 2 werd geschetst: de suburbanisatie was in hoge mate selectief naar inkomen.

In deze en de voorgaande paragraaf is een overzicht gegeven van één van de hoofdoorzaken van de ondervertegenwoordiging van hogere en middeninkomens in de grote steden: de selectieve migratie, waarvan de suburbanisatie het meest in het oog springend onderdeel is. Zij ontstond door de groei van de mobiliteit, die op zijn beurt een schaalvergroting van de grootstedelijke woningmarkt teweegbracht. In de volgende paragraaf komt een tweede potentiële oorzaak aan de orde: de transformatie van de grootstedelijke economie en arbeidsmarkt.

4 Sociaal-economische dynamiek: de postindustriële grootstedelijke arbeidsmarkt

De grootstedelijke gebieden zijn de afgelopen decennia in rap tempo getransformeerd van industriële naar postindustriële economieën. Die transformatie was natuurlijk ook zichtbaar in de Nederlandse economie als geheel, maar in de grote steden begon ze eerder én was ze omvangrijker. De afname van het aantal banen in de industrie ging in de periode tot halverwege de jaren tachtig gepaard met een afname van de totale werkgelegenheid in de grote steden, en leidde tot zeer hoge werkloosheidscijfers. In de jaren daarna bleef de afname van de industriële werkgelegenheid weliswaar doorgaan, maar leidde de toename van het aantal banen in de dienstensector tot een groei van de totale werkgelegenheid (Van der Wouden 1996, 48; SCP 1996, 90-92). Vanaf dat moment werden de contouren van de grootstedelijke postindustriële economie zichtbaar.

Tabel 1: Besteedbare inkomens van huishoudens en inkomenstrekkers in de grootstedelijke regio, 1997 (index Nederland = 100, regio = Corop).

	Stad huishoudens (gestand.)	inkomenstrekkers	Regio inkomenstrekkers	Regio zonder stad inkomenstrekkers
Amsterdam	93	97	102	110
Rotterdam	90	93	100	106
Den Haag	96	98	104	113
Utrecht	97	97	106	109

Op deze transformatie van de grootstedelijke economieën is de these van de 'sociale polarisatie' van Saskia Sassen gebaseerd (Sassen 1991 en 1998). Naar aanleiding van haar onderzoek in New York, Londen en Tokio neemt zij de stelling in dat de postindustriële stedelijke economie een sociale polarisatie teweegbrengt. De expanderende diensteneconomie schept niet alleen goedbetaalde, professionele werkgelegenheid aan de top, maar ook slechtbetaalde, vaak flexibele banen aan de onderkant. Dit gaat ten koste van de middengroepen. Veel van de discussie over deze stelling heeft zich geconcentreerd op de 'onderkant' van dit proces. Men was het doorgaans wel eens met de stelling dat de postindustriële grootstedelijke economie verhoudingsgewijs veel goedbetaalde banen voor professionals tot stand bracht, maar was dat ook het geval met de slechtbetaalde banen aan de onderkant? Zo probeert bijvoorbeeld Chris Hamnett (1994) aan te tonen, dat er in het geval van Londen eerder sprake is van een proces van 'professionalisering' op de arbeidsmarkt dan van polarisatie. Professionalisering moet dan worden gezien als een algemene opwaarding van de kwaliteit van het werk in de dienstensector. Het aandeel van het hoger gekwalificeerd werk groeit, dat van het lager gekwalificeerd werk niet. Dat lijkt een zonnig perspectief, maar aangezien het aanbod op de arbeidsmarkt (onder meer vanwege de in de vorige paragraaf besproken selectieve immigratie) een relatief groot segment laag gekwalificeerden kent, leidt het tot werkloosheidsgroei. Dat laatste vormt overigens een manco in veel van de empirische bewijsvoering in dit debat: er wordt naar de banen- of beroepsstructuur gekeken, en de werkloze uitkeringsgerechtigden blijven buiten beeld. Het is dus zeer wel mogelijk dat de polarisatie, die in de Verenigde Staten zichtbaar wordt aan de onderkant van de banenstructuur als de 'working poor', in Europa in de uitkeringsstructuur is ondergebracht. Meer in het algemeen is de keuze die men maakt uit de gegevens een groot probleem in dit debat. Wordt er bijvoorbeeld gekozen voor de inkomens- en beroepsclassificatie van de stadsbewoners of van degenen die in de stad werken? Die twee populaties vallen lang niet meer samen: in Amsterdam en Den Haag is meer dan 40% van de banen bezet door niet-stadsbewoners, in Rotterdam en Utrecht meer dan de helft (Van der Wouden 1996, 73; Cos 1999,

56). Ook op dat punt speelt de ruimtelijke dynamiek in de relatie tussen stad en stadsregio een belangrijke rol.

De transformatie van een industriële naar een postindustriële economie en het debat over de gevolgen voor de werkgelegenheidsstructuur hebben ook in Nederland tot onderzoek en publicaties geleid. In één van de eerste publicaties op dit gebied rapporteerden Elfring en Kloosterman (1989) aanvankelijk een groei van de laagbetaalde banen in de dienstensector. Dat beeld moest later worden bijgesteld, en bleek ten dele een conjunctuureffect van de eerste helft van de jaren tachtig te zijn (Elfring en Kloosterman 1994). Ook latere onderzoekingen leidden doorgaans tot een genuanceerder beeld, maar de interpretaties bleven uiteenlopen van de signalering van al dan niet complete polarisatietrends tot een ondersteuning van de professionaliseringsthese (Kloosterman 1996; Odé en Hezemans 1997).

In een recent gepubliceerd verslag van een reconstructie van de trends in de Amsterdamse en Rotterdamse beroepshierarchie komen Steijn, Snel en Van der Laan (2000) tot de vaststelling van een opmerkelijk verschil tussen de beide steden. In Amsterdam lijkt er tussen 1992 en 1996 sprake te zijn geweest van het patroon dat door de polarisatiethese wordt voorspeld. In traditionele industriële beroepen was er een professionalisering, waarbij eenvoudige arbeid wordt verdrongen door hoogwaardige technologie. Binnen de postindustriële beroepen was er een zekere polarisatie: het aandeel van de professionals en dat van het laaggeschoold dienstenpersoneel steeg. In Rotterdam bleek echter het omgekeerde het geval: bij de industriële beroepen was er polarisatie, terwijl de postindustriële beroepen een professionaliseringstendens vertoonden. Deze resultaten moeten met enige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, omdat ze een relatief korte periode van vier jaar omvatten. Onderzoek naar de ontwikkelingen over een langere periode blijft gewenst, al was het maar om de conjuncturele en de structurele tendensen uit elkaar te kunnen halen.

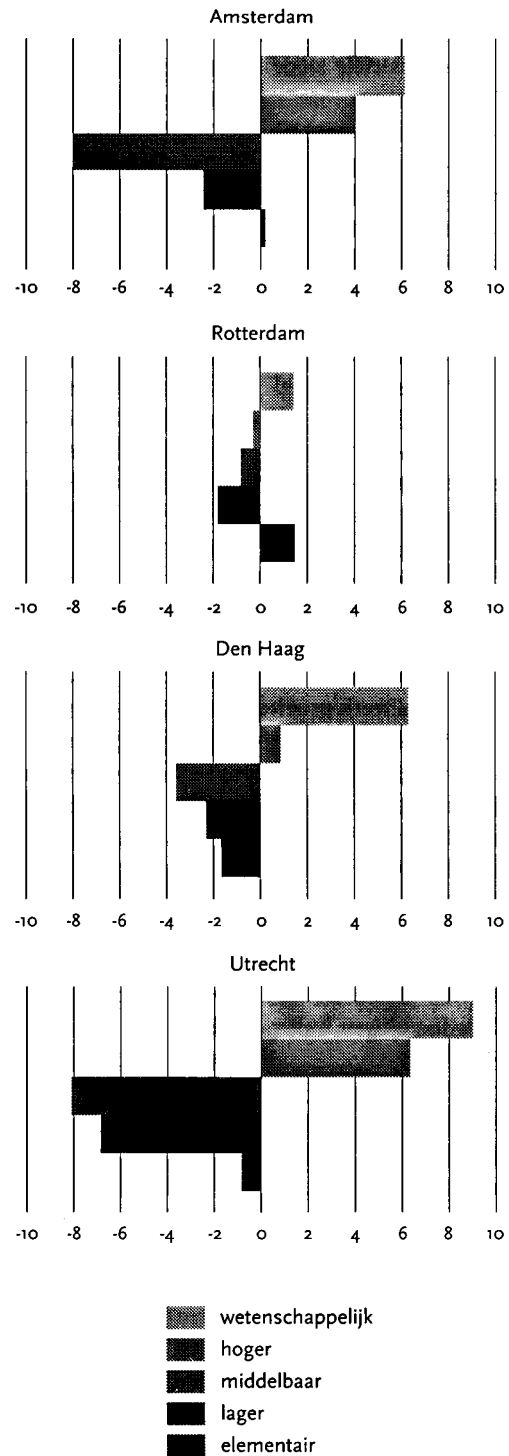
Twee conclusies kunnen in elk geval uit het tot nu toe verrichte onderzoek worden getrokken. Ten eerste kan er niet bij voorbaat van worden uitgegaan dat de stedelijke arbeidsmarkten eenzelfde

patroon vertonen. Zelfs tussen twee steden die zo dicht bij elkaar liggen als Amsterdam en Rotterdam en die bovendien dezelfde nationale beleidsstructuur delen, zijn er grote verschillen. Ten tweede geven de uitkomsten in elk geval wel aanleiding om te voorspellen dat de hogere segmenten in de beroepenstructuur zullen groeien (dat komt uit alle onderzoeken, en dat wordt overigens ook door zowel de polarisatie- als de professionaliseringstheorie voorspeld). De verschillen tussen de modellen en de onderzoeksresultaten zitten bij de voorspelde trends voor de middengroepen en de groepen aan de onderkant van de arbeidsmarkt. Over het lot van de onderkant van de arbeidsmarkt in een postindustriële stedelijke economie is, zoals gezegd, al veel geschreven. De positie van de middengroepen heeft tot nu toe minder belangstelling gekregen. De aandacht zal nu op hen worden gericht.

In dit artikel zal ik geen nieuwe bevindingen toevoegen aan de complexe vraag naar de onderliggende dynamiek van de beroepenstructuur in een postindustriële grootstedelijke economie. In plaats daarvan zal ik in de onderstaande figuur het antwoord geven op een veel simpeler vraag: die naar de samenstelling van de werkende bevolking naar beroepsniveaus in de grote steden. Daarvoor is gebruikgemaakt van de CBS-maat 'beroepsniveau', die beroepen classificeert naar de mate van complexiteit en vereiste scholing. De gegevens hebben betrekking op de werkende bevolking van de grote steden. Het gaat dus om degenen, die de steden als woonplaats hebben, en niet in eerste instantie om degenen die de stad als werkplaats hebben. De figuur toont voor elk van de vier grote steden de afwijking met samenstelling van de werkende bevolking van Nederland als geheel.

Op enkele punten vertonen de beroepsniveaus in de vier grote steden overeenkomsten. In alle steden is het middensegment ondervertegenwoordigd, het minst in Rotterdam, waar de samenstelling van de bevolking in beroepsniveaus het meest op die van Nederland als geheel lijkt. De wetenschappelijke en de hogere beroepsniveaus zijn doorgaans oververtegenwoordigd, het meest in Amsterdam en Utrecht. De lagere beroepsniveaus zijn ondervertegenwoordigd, voor de beroepen op elementair niveau is het beeld wisselend. Nog duidelijker dan bij de inkomensgegevens in paragraaf 3

Figuur 5: Verschil tussen de beroepsniveaus van de werkende bevolking in de vier grote steden en Nederland, 1996 (in procentpunten).

het geval was, levert de samenstelling van de bevolking in beroepsniveaus het beeld op van een 'missing middle' in de steden, althans in vergelijking met Nederland als geheel. Of die trend zich zal voortzetten en zo ja, of dat zal betekenen dat het aandeel van de hogere dan wel lagere beroepsniveaus zal toenemen, zal toekomstig onderzoek uit moeten wijzen.

5 Bronnen van stedelijke welvaart: inkomens en grootstedelijke leefstijlen

In de voorgaande paragrafen is vastgesteld dat er in de vier grote steden in de Randstad inderdaad sprake is van een ondervetegenwoordiging van de middengroepen, met inachtneming van alle verschillen tussen de steden. Bij de hogere inkomensgroepen is het beeld veel minder eenduidig. Bij de besteedbare inkomens zijn er aanmerkelijke verschillen tussen de steden, vooral indien wordt gekeken naar het hoogste inkomensdeciel. Bovendien wijzen ook de trends in een andere richting: in Amsterdam en Utrecht is het aandeel van het hoogste deciel toegenomen, in Rotterdam en Den Haag afgenomen. De hogere beroepsniveaus zijn in de steden doorgaans sterk oververtegenwoordigd (met uitzondering van Rotterdam).

Wat is de betekenis van deze constatering voor de welvaart van de steden? Zoals in de inleiding van dit artikel reeds is vastgesteld, is het verband tussen economische bloei en welvaart van de bevolking én tussen private en publieke rijkdom om allerlei redenen lang niet meer zo sterk als vroeger. Door de enorme groei van de mobiliteit is het ten minste in theorie denkbaar, dat een stad in economisch opzicht rijk is en een hoog niveau van productie en consumptie kent, terwijl de bevolking relatief arm is. Het is nu al zo, dat het aandeel van de pendelende niet-stadsbewoners onder de 'producenten' in de stad (degenen die in de stad werken) rond de helft schommelt, terwijl dat aandeel alleen maar toeneemt. Alhoewel daar minder eenduidige cijfers over zijn, zou dat ook wel eens voor de stedelijke consumptie kunnen gelden. Met name de binnensteden (maar in de Haagse regio vervult Scheveningen die functie) specialiseren zich in de recreatieve economie, waarbij met cultuur, uitgaan, sport, festiviteiten en niet te vergeten het 'funshoppen' grote bezoekersaantallen naar de steden worden getrokken. Het zou mij niets verbazen indien een aan-

zienlijk deel van hetgeen in de binnensteden wordt geconsumeerd niet door stadsbewoners, maar door bezoekers wordt betaald. Amsterdam loopt hierbij met haar bloeiende toeristen- en uitgaansindustrie uiteraard in Nederland voorop, maar ook in andere steden is die tendens zichtbaar.

Het verband tussen de private en de publieke welvaart van de steden is zo mogelijk nog radicaler doorgesneden. Wanneer de bevolking van de Nederlandse steden een oververtegenwoordiging aan lage inkomens kent, worden de stedelijke overheden hiervoor door de staat in ruime mate gecompenseerd. Hier ontstond in de jaren zeventig geen 'fiscal crisis' in de steden, toen de rijkere in grote getale suburbaan gingen wonen, zoals in de grote steden van de vs wél het geval was door de afname van de opbrengsten van de lokale belastingen. Dat was overigens aan het begin van deze eeuw wel anders, toen de inkomstenbelastingen nog goeddeels door de gemeenten werden geheven. Amsterdam ondervond in die tijd behoorlijke financiële hinder van de trek van leden van de stedelijke elite naar het Gooi (Schmal 1987). Dat veranderde door de invoering van de Financiële-verhoudingswet in 1929, waardoor de gemeentelijke inkomstenbelasting werd beëindigd en de door de rijksoverheid geïnde middelen via het Gemeentefonds over de gemeenten werden verdeeld (Veldheer 1994, 79). De financiële invloed van de rijksoverheid op gemeenten nam in de naoorlogse periode nog sterk toe. Pas de laatste jaren begint het aandeel van de lokale belastingen in de inkomsten van de gemeenten weer boven de 10% te komen, waardoor de publieke welvaart van de steden weer iets gevoeliger wordt voor de welvaart van de bevolking (SCP 1998, 202). Dat aandeel is echter nog steeds zeer laag, ook in vergelijking met andere landen (SCP 2000, 116-120). Keerzijde van de relatieve onafhankelijkheid van de gemeentelijke inkomsten ten opzichte van de rijkdom van haar bewoners is een grote traagheid van gemeentelijke beleid ten aanzien van veranderingen in het welvaartsniveau in de stad. Nu, zo'n dertig jaar ná de grote suburbanisatiegolf, is het verminderde aandeel van de hogere en middeninkomens in de steden plots een belangrijk thema in het protestedenbeleid en de stedelijke vernieuwing. Nadat het stadsbeleid in de periode van de stadsvernieuwing en de sociale vernieuwing jarenlang uitsluitend op de lage inkomens en de dreiging van de

onderklasse was gericht, is nu de terugkeer van de midden- en hogere inkomens als remedie tegen de verminderde stedelijke welvaart ontdekt. Het lijkt er sterk op dat ook hier de bekende uil van Minerva ver na de schemering is uitgevlogen. De ruimtelijke processen die zorgden voor de vermindering van de hogere en middeninkomens in de steden, zijn immers al decennia aan de gang. Het zal zeer veel moeite kosten die tendensen te keren, temeer daar de beleidsoobsessie met ruimtelijke ongelijkheid niet altijd bevorderlijk is voor het zelfgenererend vermogen van de stedelijke woningmarkt. Die preoccupatie uit zich onder meer in het laten instromen van huishoudens uit hogere inkomenscategorieën in achterstandswijken, met de verwachting dat daardoor de sociale samenhang van de buurt zal toenemen (zie het artikel van Musterd en Ostendorf elders in dit nummer). Onderzoek wijst uit, dat de hoge verwachtingen op dit punt ten minste enigszins moeten worden getemperd. Huishoudens uit hogere inkomenscategorieën zijn in hun voorzieningengebruik immers niet altijd op de buurt gericht (Blokland-Potters 1998; Kleinhans, Veldboer en Duyvendak 2000). De gehoopte groei van de 'sociale cohesie' door de aanwezigheid van deze welvarender groepen valt dan ook lang niet altijd vast te stellen, al zijn er op dit punt verschillen tussen bijvoorbeeld instromers en doorstromers in de buurt en tussen gezinnen met en zonder kinderen (Stadsgeografie UvA 2000).

Als de stad in principe rijk kan worden door haar bezoekers en pendelaars, en als de gemeentelijke inkomsten slechts voor een klein deel afhangen van de welvaart van de bewoners, wat doet het geld van die bewoners er dan toe? Wat is dan nog de betekenis van de aanwezigheid van elite en middengroepen in de steden? Naar mijn mening is de welvaart van de stadsbewoners nog wel degelijk van belang, maar dan moet het idee van een al te directe

koppeling tussen de inkomens van de bewoners en de welvaart van de stad worden losgelaten.

De stad lijkt in vele opzichten een grotere rol te spelen als werk-, woon- en cultureel milieu dan in deze tijd van elektronische snelwegen zou kunnen worden verondersteld. Dat is op diverse terreinen waar te nemen. ICT-bedrijven zoeken elkaars nabijheid vanwege het creatieve klimaat, en dat geldt ook voor producenten, distributeurs en consumenten van beeldende kunst. Een creatief klimaat ontstaat alleen bij de aanwezigheid van een bepaalde 'kritische massa', een grootstedelijk draagvlak dat specialisatie op het gebied van de kunst of de ICT mogelijk maakt. In het bijdragen aan die kritische massa schuilt waarschijnlijk de grootste waarde van de aanwezigheid van elite en middengroepen in de stad, méér dan in het direct economisch nut. Het belangrijkste ingrediënt is hier niet zozeer de hoogte van het inkomen van de elite en de middengroepen op zichzelf, maar het feit dat dat inkomen een deel vormt van een op het grootstedelijk klimaat georiënteerde leefstijl en in dat kader wordt gebruikt. Het begrip 'leefstijl' is naar mijn mening de sleutelfactor, die de welvaart van de stadsbewoners (en overigens ook die van de rest van de grootstedelijke regio, want ook daar is een deel van de bewoners op de stedelijke cultuur gericht) met het grootstedelijk klimaat verbindt.

Onderzoek naar leefstijlen is in Nederland een terrein dat het laatste decennium vooral door de commerciële bureaus wordt bestreken, enkele uitzonderingen daargelaten (Ganzeboom 1988; De Wijs-Mulkens 1999). Voorbeelden uit met name Duitsland laten zien, dat onderzoek naar de relatie tussen leefstijl, woonvoorkeuren en stedelijkheid vruchtbaar kan zijn (Dangschat en Blasius 1994; Schulze 1994; Schneider en Spellerberg 1999). Het wordt tijd om ook in Nederland dit type onderzoek opnieuw op de agenda te zetten.

Literatuur

- Bank, J., 2000, 'De culturele stad: Kunstlievende burgers, kunst en filharmonie.' In: M. Bakker e.a. (red.) *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw*. Bussum: Thoth, 237-262.
- Blokland-Potters, T.V., 1998, *Wat stadbewoners bindt*. Kampen: Kok Agora.
- Cammen, H. van der, en L. de Klerk, 1999, *Ruimtelijke ordening*. Utrecht: Het Spectrum.
- cos, 1999, *Kerngegevens Arbeidsmarkt Rijnmond 1999*. Centrum voor Onderzoek en Statistiek: Rotterdam.
- Dangschat, J., en J. Blasius (red.), 1994, *Lebensstile in den Städten*. Opladen: Leske und Budrich.
- Elfring, T., en R.C. Kloosterman, 1989, *De Nederlandse 'job machine': De snelle expansie van laagbetaald werk in de dienstensector, 1979-1986*. Amsterdam: Economisch-geografisch instituut van de Universiteit van Amsterdam.
- Elfring, T., en R.C. Kloosterman, 1994, 'Een miljoen banen erbij. De groei van de werkgelegenheid in Nederland na 1979 nader bekeken'. In: H. Scholten en S.C. de Groot (red.), *Arbeidsmarkt en sociale zekerheid: Beleid in beweging*. Tilburg/Delft: IVA/Eburon.
- Ganzeboom, H., 1987, *Leefstijlen in Nederland: Een verkennende studie*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Hamnett, C., 1994, 'Socio-economic change in London: Professionalization not polarization' *Built Environment*, 3: 192-203.
- Jobse, R.B., H.M. Kruijthoff en S. Musterd, 1990, *Stadsgewesten in beweging: Migratie naar en uit de vier grote steden*. Utrecht/Delft/Amsterdam: Rijksuniversiteit Utrecht/Technische universiteit Delft/Universiteit van Amsterdam.
- Kleinans, R., L. Veldboer en J.W. Duyvendak, 2000, *Integratie door differentiatie?* Den Haag: Ministerie van VROM.
- Klerk, L. de, 1998, *Particuliere plannen*. Rotterdam: NAI.
- Kloosterman, R. 1996, 'Double Dutch: polarization trends in Amsterdam and Rotterdam after 1980', *Regional Studies*, 5: 467-476.
- Odé, A.W.M. en M.L. Hezemans, 1997, *Structuurwijzigingen en verdringing op de Rotterdamse arbeidsmarkt*. Rotterdam: ISEO.
- Sassen, S., 1991, *The global city*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Sassen, S., 1998, *Megacities lecture 2*. Rotterdam: Megacities Foundation.
- Schmal, H. 1987, 'De trek naar buiten; de opkomst van het forensisme'. In: W.F. Heinemeijer en M.F. Wagenaar (red.), *Amsterdam in kaarten: Verandering in de stad in vier eeuwen cartografie*. Ede: Zomer en Keuning.
- Schneider, N., en A. Spellerberg, 1999, *Lebensstile, Wohnbedürfnisse und räumliche Mobilität*. Opladen: Leske und Budrich.
- Schulze G., 1994, 'Milieu und Raum.' In: P. Noller, W. Prigge en K. Ronneberger (red.), *Stadt-Welt*, Frankfurt a. M.: Campus, 40-53.
- SCP, 1996, *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier.
- SCP, 1998, *Sociaal en Cultureel Rapport 1998*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier.
- SCP, 2000, *Sociaal en Cultureel Rapport 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Stadsgeografie vva, 2000, *Het herstructureringsbeleid getoetst: Voorlopige effecten van het beleid op drie Amsterdamse achterstandswijken (verslag van een leeronderzoek stadsgeografie)*. Amsterdam: C.M. Kan-instituut.
- Steijn, B. E. Snel en L. van der Laan, 2000, 'Een postindustriële klassenstructuur?', *Sociologische Gids*, 2: 77-94.
- Veldheer, V., 1994, *Kantelend bestuur*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Vuga.
- Wagenaar, M., 2000, 'De stad ontworpen. Stadsontwerp tussen wens en werkelijkheid.' In: M. Bakker e.a. (red.), *Amsterdam in de tweede Gouden Eeuw*. Bussum: Thoth, 9-35.
- De Wijs-Mulkens, E., 1999, *Wonen op stand*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Wouden, R. van der, 1996, *De beklemd stad*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Elsevier.